ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

MATERIAL XARAJATLARINI OBYEKT TANNARXIGA KIRITISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Toshimov Azizbek Hakimovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi kafedrasi assistenti

Sa'dullayev Ja'far

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20186494

Annotatsiya: Ushbu maqolada material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritishning nazariy asoslari hamda amaliy mexanizmlari kompleks tarzda tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida ishlab chiqarish jarayonida material resurslaridan samarali foydalanish, ularni tannarx obyektlari bo‘yicha asosli taqsimlash va hisobga olishning iqtisodiy mazmuni ochib berilgan. Shuningdek, material xarajatlarini kalkulyatsiya qilishning zamonaviy usullari, ularning mahsulot tannarxiga hamda korxona moliyaviy natijalariga ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada amaldagi buxgalteriya hisobi tizimi va ishlab chiqarish amaliyotida uchrayotgan muammolar, xususan material xarajatlarini noto‘g‘ri guruhlash, me’yorlardan chetlanish va xarajatlarni nazorat qilishdagi kamchiliklar o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mazkur tavsiyalar ishlab chiqarish xarajatlari ustidan nazoratni kuchaytirish, mahsulot tannarxining aniqligi va ishonchliligini oshirish hamda korxonalarning iqtisodiy samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: material xarajatlari, obyekt tannarxi, ishlab chiqarish xarajatlari, kalkulyatsiya, tannarx hisobi, buxgalteriya hisobi, material resurslari, xarajatlarni taqsimlash, iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarish korxonasi.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini ta’minlashda mahsulot, ish va xizmatlar tannarxini to‘g‘ri shakllantirish muhim iqtisodiy omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonida asosiy ulushni egallovchi material xarajatlarini aniq hisobga olish va ularni tannarx obyektlariga oqilona taqsimlash korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur tadqiq etish iqtisodiy fan oldidagi muhim vazifalardan biri sanaladi.

Material xarajatlari korxona ishlab chiqarish faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, ularning noto‘g‘ri hisobga olinishi tannarxning sun’iy ravishda oshishi yoki kamayishiga olib keladi. Bu esa korxonaning foyda ko‘rsatkichlari, narx siyosati hamda boshqaruv qarorlarining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli material resurslarini hisobga olish, ularni kalkulyatsiya obyektlari bo‘yicha taqsimlash va nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunda alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Mazkur maqolada material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritishning iqtisodiy mazmuni, hisobga olish tamoyillari va amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida uchrayotgan mavjud muammolar, ularning kelib chiqish sabablari hamda xarajatlar hisobini takomillashtirish yo‘nalishlari ilmiy asosda yoritib beriladi. Tadqiqot davomida tannarxni shakllantirishda samarali boshqaruv hisobi instrumentlaridan foydalanishning iqtisodiy afzalliklari ham ochib beriladi.

Asosiy qism

Material xarajatlari ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot tannarxining asosiy qismini tashkil etuvchi iqtisodiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sanoat, qurilish va qayta ishlash tarmoqlarida xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg‘i hamda yordamchi materiallar uchun sarflanadigan mablag‘lar umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining katta ulushini egallaydi. Shu sababli material xarajatlarini to‘g‘ri hisobga olish va ularni tannarx obyektlariga asosli ravishda taqsimlash korxona faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Material resurslaridan oqilona foydalanish nafaqat mahsulot tannarxini pasaytirishga, balki ishlab chiqarish rentabelligini oshirish hamda bozordagi raqobatbardoshlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda material xarajatlari deganda ishlab chiqarish jarayonida bevosita iste’mol qilinadigan xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, sotib olinadigan butlovchi qismlar, energiya resurslari hamda texnologik ehtiyojlar uchun sarflanadigan boshqa moddiy resurslar tushuniladi. Ushbu xarajatlarni tannarx obyektlariga kiritishda ularning ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liqlik darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Agar material xarajatlari ma’lum bir mahsulot turiga bevosita tegishli bo‘lsa, ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajat sifatida hisobga olinadi. Aksincha, bir nechta mahsulot turiga umumiy xizmat qiluvchi materiallar bilvosita xarajat sifatida taqsimlanadi. Aynan shu jarayonda xarajatlarni noto‘g‘ri guruhlash yoki taqsimlash tannarxning sun’iy ravishda oshishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Korxonalarda material xarajatlarini hisobga olishning amaliy jihatlari mavjud ishlab chiqarish texnologiyasi, boshqaruv tizimi hamda buxgalteriya hisobi siyosatiga bog‘liq holda shakllanadi. Amaliyotda material xarajatlarini tannarxga kiritishda normativ, buyurtmali, jarayonli va kalkulyatsion usullardan foydalaniladi. Normativ usulda material sarfi oldindan belgilangan me’yorlar asosida nazorat qilinadi va haqiqiy xarajatlar bilan taqqoslanadi. Ushbu yondashuv resurslardan ortiqcha foydalanish holatlarini aniqlash imkonini beradi. Buyurtmali usul esa individual buyurtmalar asosida ishlab chiqaruvchi korxonalarda qo‘llanilib, har bir buyurtma bo‘yicha sarflangan materiallar alohida hisobga olinadi. Jarayonli usul ommaviy ishlab chiqarish korxonalarida keng tarqalgan bo‘lib, bunda xarajatlar ishlab chiqarish bosqichlari kesimida jamlanadi.

Bugungi kunda korxonalarda material xarajatlarini hisobga olish bilan bog‘liq ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarning to‘liq aks ettirilmasligi, ombor hisobi va buxgalteriya ma’lumotlari o‘rtasidagi tafovutlar, material resurslaridan foydalanish ustidan ichki nazoratning sustligi tannarx hisobining aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayrim hollarda eskirgan hisob usullaridan foydalanilishi natijasida material xarajatlari real iqtisodiy holatni aks ettirmaydi. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xatoliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli korxonalarda zamonaviy boshqaruv hisobi instrumentlarini joriy etish hamda raqamli texnologiyalardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda material xarajatlarini boshqarish tizimi korxona resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi. Rivojlangan davlatlar tajribasida ERP tizimlari, avtomatlashtirilgan ombor nazorati va elektron kalkulyatsiya mexanizmlaridan foydalanish orqali material resurslari harakati uzluksiz monitoring qilinadi. Natijada ishlab chiqarishdagi ortiqcha sarflar kamayadi, tannarxning aniqlik darajasi oshadi va moliyaviy natijalar yanada shaffof shakllanadi. Milliy korxonalarda ham bunday yondashuvlarni bosqichma-bosqich joriy etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritishda iqtisodiy tahlilning ahamiyati ham katta hisoblanadi. Tahlil jarayonida material sig‘imi, resurslar qaytimi, mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan material sarfi kabi ko‘rsatkichlar o‘rganiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar asosida ishlab chiqarish samaradorligiga baho berilib, xarajatlarni optimallashtirish imkoniyatlari aniqlanadi. Ayniqsa, xomashyo narxlarining o‘zgaruvchanligi yuqori bo‘lgan sharoitda material xarajatlarini doimiy monitoring qilish korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, material xarajatlarini obyekt tannarxiga to‘g‘ri va asoslangan tarzda kiritish korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Xarajatlarni ilmiy asosda tasniflash, ularni oqilona taqsimlash hamda zamonaviy hisob va nazorat mexanizmlarini joriy etish orqali tannarxning ishonchliligini oshirish mumkin. Bu esa korxonalarda resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, material xarajatlarini obyekt tannarxiga to‘g‘ri va asoslangan tarzda kiritish korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida material resurslarining yuqori ulushga egaligi ularni hisobga olish va nazorat qilish tizimini takomillashtirishni zarur etadi. Ayniqsa, xarajatlarni noto‘g‘ri guruhlash, resurslardan samarasiz foydalanish hamda ichki nazorat mexanizmlarining yetarli darajada ishlamasligi mahsulot tannarxining ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada korxonaning moliyaviy natijalari, narx belgilash siyosati va boshqaruv qarorlarining samaradorligi pasayadi. Shu bois material xarajatlarini hisobga olish tizimini zamonaviy iqtisodiy talablar asosida tashkil etish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida material xarajatlarini obyekt tannarxiga kiritishda normativ yondashuv, kalkulyatsiya usullaridan oqilona foydalanish hamda boshqaruv hisobi instrumentlarini qo‘llash ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslandi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan hisob tizimlaridan foydalanish orqali material resurslari harakatini doimiy monitoring qilish imkoniyati kengayadi. Bu esa ortiqcha sarf-xarajatlarni qisqartirish, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish hamda tannarx ko‘rsatkichlarining aniqligini oshirishga yordam beradi.

Amaliy tavsiya sifatida korxonalarda material xarajatlari hisobini yuritishda yagona ichki nazorat tizimini shakllantirish, ombor hisobi va buxgalteriya ma’lumotlari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida material sarfi bo‘yicha ilmiy asoslangan me’yorlarni ishlab chiqish va ularning bajarilishini muntazam nazorat qilish zarur. Korxonalarda ERP va boshqa raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali material resurslari harakati ustidan tezkor nazoratni ta’minlash mumkin. Bundan tashqari, tannarx kalkulyatsiyasida xalqaro tajribalar va zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish milliy korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, material xarajatlarini samarali boshqarish va ularni obyekt tannarxiga ilmiy asosda kiritish korxonalarda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydigan muhim iqtisodiy omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. – T.: O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 2016.
2. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlari to‘plami. – T.: Iqtisodiyot va moliya vazirligi nashri, 2023.
3. Urazov K.B., Po‘latov M.E. Buxgalteriya hisobi. Darslik. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020.
4. Temirov F.T. Xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2021.
5. Tashnazarova D. Tannarx buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobining aloqalari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2024. – №12. – B. 173–178.
6. Pardayev A.X., Ivliev V.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2019.

7. To‘xliyev I.T. Korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va tahlili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
8. O‘rmonov X., Egamov S., Abdumutalova R. Buxgalteriyada asosiy vositalarni ta’mirlash xarajatlarini optimallashtirish hisobi // Obrazovanie, nauka i innovatsionnie idei v mire. – 2025. – №65(3). – B. 272–275.
9. Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv hisobi asoslari. – Toshkent: Voris-nashriyot, 2022.